

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

**Modern Dönemde Tenâsühle İlişkilendirilen Ayetlerin
Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi**

A Theological Evaluation of the Verses
Related to Reincarnation

Yazar / Author

Yunus ERASLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Kilis / TÜRKİYE

aslanyunus@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2439-1950>

Makale Türü/ Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi / Date of Receipt: 04/02/2021

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 25/06/2021

Makale Yayın Tarihi: 30/06/2021

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Haziran/ June

Yıl/Year: 19 **Sayı/Issue:** 37 **Sayfa /Page:** 37-70

Atıf/Citation: Eraslan, Yunus. "Modern Dönemde Tenâsühle İlişkilendirilen Ayetlerin Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (Haziran 2021), 37-70.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.874750>

• *Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.*

Modern Dönemde Tenâsühle İlişkilendirilen Ayetlerin Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi

Öz

İslam inanç sisteminin üç ana unsurundan biri olan ahiret inancı, yeni müslüman olan coğrafyalarda İslam öncesi bakiyelerin etkinliğini sürdürdüğü bir süreçte, farklı algılama biçimlerine konu olmuştur. Bu bağlamda İslam'dan önce varlığı bilinen tenâsüh düşüncesi de farklı dönemlerde, Kur'an referans gösterilerek ahiret inancına dahil edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu düşünce, Kur'an'ın genel muhtevasıyla uyumlu olan ahiret inancının inkârı anlamına geldiği için kabul görmemiştir. Nitekim tenâsühçülerin kendi düşüncelerine Kur'an'dan delil gösterdikleri ayetlerle birlikte başka ayetler de onları yalanlarken, söz konusu ayetler kelâm âlimleri tarafından tenâsühten farklı bir şekilde anlaşılmıştır. Bunu ilgili ayetlere ve bu ayetlerle ilgili kelâm okullarının önde gelen teorisyenlerinin yorumlarına baktığımızda görmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tenâsüh, ba's, rec'at, tebdil, ahiret.

A Theological Evaluation of the Verses Related to Reincarnation

Abstract

Belief in the hereafter, which is one of the three essential constituents of the Islamic belief system, has been subject of different forms of perception, in a time when remnant ideas from the pre-Islamic era continue preserving their strength in territories that have newly become Muslim. In this context, in different periods, some have tried to incorporate the idea of reincarnation, which was known to exist before Islam, into the belief in the hereafter, by referring to the Qur'an. However, this chain of thought was rejected on the grounds that it means the denial of the belief in the hereafter as established by the overall approach of the Qur'an. Accordingly, the verses in question have been understood by the theology scholars in a different way, namely as verses not denoting reincarnation. Furt-

hermore, it is defensible that the verses that reincarnationists have adduced as pieces of evidence of their thoughts and also some other verses from the Qur'ān, rebuttal the reincarnation. It is possible to see this when we look at the relevant verses and the interpretations of these verses suggested by the leading theorizers of the schools of Kalām.

Keywords: Reincarnation, resurrection, return, change, hereafter.

Giriş

Yaşamın sürekliliği içinde gelip geçen bir insan hayatının ölümle son buluşu, din ve felsefede çeşitli ölümsüzlük düşünceleriyle karşılanmıştır. Felsefe “ruhun ölümsüzlüğü”ne önem verirken; din kendi mantığı içerisinde “bedenin yeniden dirilmesi”ni öne çıkarmıştır.¹ İnanç tarihinin değişik evrelerinde birçok din, felsefe ve ideoloji tarafından insanın öldükten sonra nasıl bir hal alacağı konusu sorgulanmış ve meseleye farklı çözüm yolları getirilmiştir. Öldükten sonra ceza ve mükâfata dayalı başka bir hayatın olmadığını iddia eden tanrıtanımaz akımlar bir tarafa bırakılırsa, genel olarak bu meseleye iki farklı çözüm yolu öne sürülmüştür. Birincisi genellikle semavî dinler tarafından kabul edilen ve dünya hayatından sonra insanların hesaba çekilerek cennet veya cehenneme gideceğine inanılan ahiret hayatıdır. Ahiret inancının kabul edildiği inanç sistemlerinde, insan dünya hayatını bir kere yaşar ve öldükten sonra tekrar dünyaya dönmez. İkincisi ise insanoğlunun önceki hayatında yaptıklarına karşılık ceza veya ödül amaçlı olarak dünya hayatına tekrar tekrar gelmesi demek olan tenâsüh inancıdır. Her ne kadar ahiret inancı ve tenâsüh düşüncesi, tanrıtanımaz akımların öldükten sonra yeniden dirilmeyi inkâr eden anlayışına karşı aynı noktada buluşsa da, kendi içinde birbirine zıt iki ucu temsil etmektedir. Bu durumda gerek ahiret inancı gerekse tenâsüh inancından

---

¹ Mehmet Bulgen, *Reenkarnasyon ile İlişkilendirilen Ayetlerin Değerlendirilmesi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 1.

herhangi birisinin kabul edilmesi, diğerinin inkârı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla her iki inanç şekli de diğeri açısından eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir.

Meseleye ahiret inancının temel alındığı İslâm dini açısından bakıldığında, tenâsüh anlayışı İslam düşünce tarihinde değişik disiplinler tarafından eleştirilmiştir. Buna karşın tenâsüh anlayışı, teorisyenleri tarafından akli ispat yöntemleriyle açıklanmaya çalışılırken, aynı zamanda semavî dinlerin kutsal metinlerini de kendi düşünceleri için referans noktası olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda çeşitli spiritüalist akımlar kutsal kitapların ruhların başka bedenlere geçişini doğruladığını ispatlamaya çalışır. Bu akımlara göre bazı âyetlerde yer alan reenkarnasyon gerçeği ilmî yetenekleri zayıf müfessirlerin sınırlı ve basmakalıp görüşlerine kurban gitmiştir. Söz konusu akımlar, Kur'an'daki dirilmeye ilgili bütün ifadeleri öldükten sonra dünyada dirilme şeklinde te'vil ederler. Ancak bunu yaparken âyetlerin iniş sebepleri, bağlamları, konuyla ilgili diğer âyetlerin bütünlüğü gibi anlam bilimi yöntemlerine bağlı kalma ihtiyacını hissetmezler.²

Bu bağlamda makalede geçmiş dönemlerde ve günümüzde tenâsühçü akımların kendi inanç ve düşünceleri için referans kabul ettikleri Kur'an'ın ahiret ve yeniden dirilmeden bahseden çeşitli ayetleri kelâmî açıdan tahlil edilecektir. Bu vesileyle Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, (ö. 333/944) Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî, (ö. 537/1142) Fahreddîn er-Râzî, (ö. 606/1210) Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi Ehl-i sünnet ve Mu'tezile kelâm ekollerinin mütekellim vasıflarının yanında müfessir kimliğine de sahip önemli âlimlerin görüşlerine başvurulacaktır. Böylece söz konusu ayetlerin kelâm ilminin önde gelen teorisyenlerinin gözüyle yerinde incelemesi yapılacak ve inanç esasları açısından analiz edilecektir. Öte yandan Kur'an'da tenâsüh düşüncesini yalanlayan ve ahiret inancına vurgu yapan ayetler de söz konusu

² Mehmet Bulğen-Adnan Bülent Baloğlu, "Tenâsüh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/444.

âlimlerin bakış açısından kelâmî bir tahlile tabi tutulacaktır. Dolayısıyla çalışmamızda hem tenâsühçülerin kendi düşüncelerine referans kabul ettikleri ayetler hem de onların düşüncelerini yalanlayan ayetler söz konusu mütekellim ve müfessirler açısından incelenecektir. Ancak bundan önce ilgili ayetlerde ahiret inancı açısından kilit öneme sahip kelime ve kavramlara göz atmakta fayda vardır.

1. Tenâsüh

Arapçada bir şeyi iptal etmek, nakletmek ve değiştirmek anlamlarında kullanılan “nesh” kelimesinden türeyen “tenâsüh” kelimesi, ruhların bir bedenden başka bedene geçmesi anlamına gelmektedir.³ Bu teoriye göre nefisler, tekâmül edene kadar bu değişim süreci devam eder ve bundan sonra artık bedenlerden mücerred hale gelirler. Bu durumda nefisler bedeni ve cismani bağlardan irtibatlarını keserek, âlem-i kudsa vasıl olurlar. Buna karşın tekâmül sürecini tamamlamayan nefisler ise ilim ve ahlak bakımından mükemmelleşene kadar bedenler arasında intikal etmeye devam ederler.⁴ Bu şekliyle tenâsüh, ruhun başka bir bedenle, yeniden dünyaya gelmek üzere yeni bir bedene geçmesi demek olan, “Enkarne” ve tekrar doğuş anlamına gelen, “Reenkarnasyon” ile aynı anlama gelmektedir. Her iki terimin de ifade ettiği anlam aynı olmakla birlikte, dünyaya geri gelmek ve tekrar doğmak için gösterilen sebeplerde farklılaşmaktadırlar. Tenâsüh, ceza veya mükâfat için geri geldiğini iddia ederken, reenkarneasyon tekâmül edip olgunlaşmak için geri geldiğini öne sürmektedir.⁵

Tenâsüh inancının İslam düşüncesine fetih hareketleriyle birlikte ortaya çıkan tercüme faaliyetlerinin neticesinde girdiği söylenebilir. İslam’dan önceki bakiyelerin etkisine açık akımlar olması

³ Fahreddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), 3/300.

⁴ Muhammed Ali b. Ali Tehânevî, “Tenâsüh”, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*. nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/512; Seyyid Şerif Cürçânî, “Tenâsüh”, *Mu'cemu't-Ta'rifat*, thk. M. Siddık Minşavî (Kahire: Dâru'l-Fazile, 2004), 61.

⁵ Giovanni Scognamillo-Arif Aslan, *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Ruhçuluk ve Reenkarnasyon*, (İstanbul: Karizma Yayınları, 1999), 80.

hasebiyle Şia'nın aşırı kollarının bu düşünceyi İslam'dan önce var olan inanç sistemlerinden devralıp geliştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Şehristânî'nin kaydettiğine göre, ric'at ve tenâsüh anlayışı Şia'nın aşırı kollarının temel düşüncelerini oluşturmaktadır. Aşırı fırkaların tamamına yakını tenâsüh ve hulûl inancında fikir birliği sağlarken; bu düşünceyi Mazdekîler, Hint Brahmanları, filozoflar ve Sâbiilerden almışlardır.⁶ Bu bağlamda gulât çevrelerde tenâsüh anlayışı, ilk defa Horasan'da, Cenahiye mensupları arasında ortaya çıkmış ve zamanla Kûfe'deki gulât çevreleri de etkilemiştir. Cenahiye mensupları, Kûfe'den Horasan'a taşındıktan sonra buradaki Maniehist ve Mazdekî tecrübelerden istifade ederek kendi tenâsüh ve ahiret anlayışlarını geliştirmiş olmalıdırlar.⁷

Tenâsühün reddi hususunda filozofların görüşlerini nakleden Fahreddin Râzî onların tenâsühün üç yönden saçma olduğu konusunda birleştiklerini kaydeder. Bunlardan birincisine göre göç yolu ile nefsin bağlandığı bedenin başlangıçta başka bir nefsi kabule istidatlı olması gerekirdi. Böylece iki nefis bir bedende toplanmış olurdu ki bu muhaldir. Zira herkes kendini iki nesne değil tek nesne olarak görmektedir. İkincisi, eğer hüviyetimiz bedenimizden önce başka bir bedende var olsaydı, o durumu hatırlamış olurduk. Üçüncüsü, tenâsüh câiz olsaydı, ölenlerin sayısının yeniden doğanların sayısı kadar olması ya gerekli veya caiz olurdu. Zira bu iki bağlantı arasında nefsin bir süre boş kalması gerekirdi.⁸

2. Ba's

Arapçada ba's kelimesi (peygamber) göndermek, oturan veya çöken (hayvanı) nakletmek, uyandırmak, ölüleri diriltmek ve hesap

⁶ Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1413), 1/176-178.

⁷ Ali Avcu, *İslam'ın İlk Marjinaleri Gulât-ı Şia*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 351-352.

⁸ Fahreddin Râzî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 233-234; Ekrem Uysal, "Ahiret İnancı IV", *Sistemik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal, (İstanbul: klm yayınları, 2021), 527.

günü ölüleri yaymak anlamlarına gelmektedir.⁹ Kelimenin ayetlerdeki kullanımı göz önünde bulundurulduğunda “yeniden diriltme”, “haber verme” ve “gönderme” anlamlarına geldiği görülür.¹⁰ Yüce Allah özelinde düşünüldüğünde ise hem yaratmak ya da diriltmek hem de öldürmek ve yok etmek anlamlarının her ikisini de içerir. Öte yandan uyku, ölüm cinsinden bir şey olduğundan, En’am sure-si 60. ayette olduğu gibi vefat etmek uyutmak, diriltmek (ba’s) uyandırmak anlamlarında da kullanılmıştır.¹¹ Nitekim sözlük anlamına bağlı olarak kelimenin anlamlarından birisi de kişiyi uykusundan uyandırmaktır.¹² Buna göre kelâm literatüründe ba’s kelimesi genellikle, ahirette Allaha kavuşma, O’na dönüş, huzuruna çıkma ve çıkış günü olarak nitelenmiştir.¹³ Kur’ân’ın çeşitli ayetlerinde dünya hayatının sona ermesinden sonra Allah’ın insanları ahirette hesaba çekmek üzere yeniden diriltmesi anlamında kullanılan ba’s kelimesi, tenâsühçüler tarafından kendi iddiaları doğrultusunda anlam ve içeriği değiştirilen kelimelerin başında gelmektedir. Bu bağlamda içinde “ba’s” kelimesi geçen ayetlerin çoğu, onlar tarafından tenâsüh düşüncesine referans olarak sunulmaktadır.

3. Rec’at

Tenâsüh inancını temellendirmek için Kur’ân’da referans olarak kabul edilen kelimelerden bir diğeri de “rec’at” kelimesidir. “Ba’s” kelimesinde olduğu gibi, içinde “rücû” ifadesi olan ayetlerin çoğu dünyaya yeniden dönüş anlamında tenâsüh düşüncesine dayanak yapılmıştır. Arapçada bir şeyin bizzat kendisiyle, bir parçasıyla veya bir fiiliyle bir yere geri dönmesi; mekân, fiil veya söz bakımından bir şeyin başlangıç noktasını takdir etmek ve başlangıca

⁹ Ebü’l-Fazl İbn Manzûr, “Ba’s”, *Lisânü’l-Arab*, 15 Cilt (Beyrut: Dâru Sâder, 2010), 2/117.

¹⁰ Ebû Hafs Necmüddîn en-Nesefî, *et-Teysîr fî (’ilmi)’t-tefsîr*, thk. Mâhir Edib Habûş (Beyrut: Dâru’l-Lübâb, 2019), 2/193; Bk. Tehânevî, “Ba’s” *Keşşâfu ıstılâhâti’l-fünûn*, 1/340.

¹¹ Râgıb el-İsfahânî, “Ba’s”, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdi (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 2009), 133.

¹² İbn Manzûr, “Ba’s”, *Lisânü’l-Arab*, 2/117.

¹³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, nşr. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2007), 11/160.

geri varmak anlamlarında kullanılan “r-c-a” fiilinden türeyen “rec’at” kelimesi terim olarak ölümden sonra dünyaya geri dönüş anlamına gelir.¹⁴

“Rec’at” kelimesi, İslam tarihinde sabit inanç esaslarından birisini oluşturması hasebiyle,¹⁵ ilkin Şia’nın aşırı kolları tarafından kavramlaştırılmış olsa da Kur’an’da bu kelimenin geçtiği ayetler tenâsühçüler tarafından da kendi öğretileri için referans kabul edilmiştir. Hâlbuki söz konusu ayetlerde geçen bu ifade kelimeler âlimleri tarafından ahiret inancıyla ilgili yorumlanmıştır. Örneğin Fahreddin Râzî’ye göre kelimenin bu anlamı tenâsüh düşüncesini yalnlamaktadır. Zira tenâsühçülere göre bir şeye rücû, daha önce o şeyin yanında bulunmuş olmayı gerektirir.¹⁶ Enbiya suresi 95. ayette geçen “onlar geri dönemeyeceklerdir” ifadesinden yola çıkan Mâtürîdî ise, gerek tenâsüh gerekse Şia’daki rec’at anlamında ölümden sonra geri dönüşün olamayacağını kaydeder. Zira ayette onların dönüşlerinin imkânsız olduğundan söz edilmesi, insanların topraktan bitip kuruyan daha sonra yeniden biten bitkiler gibi öldükten sonra tekrar geri döneceğini iddia eden bir grubun söylemlerinin aksini ifade etmek amacına matuftur. Bu bağlamda ayet, Hz. Ali ve başka şahısların geri döneceğini (rec’at) iddia eden bazı Râfîzî akımların da söylemlerinin aksini içerir.¹⁷

“Ba’s” ve “rec’at” kelimelerinin dışında, tenâsühçülerin kendi düşüncelerine temel kabul ettikleri ayetlerde geçen “redd”, “iâde” ve “tebdil” gibi diğer başka kelimeler de vardır. Ancak bu kelimeler ilkinde olduğu gibi değişik fırka ve mezhepler tarafından bir kavramlaştırma içine sokulmamıştır. Bununla beraber bu kelimeler daha çok tenâsühçülerin dikkatini çekmiş ve onlar tarafından kendi inanç ve düşünceleri doğrultusunda anlam ve içerikleri değiştiril-

¹⁴ İsfahânî, “Racea”, *Müfredât*, 342; İbn Manzûr, “Racea”, *Lisânü'l-Arab*, 8/114; Tehânevî, “Ric’at”, *Keşşâf*, 1/845-846.

¹⁵ Fadl b. Şâzân el-Ezdî, *el-İzâh*, thk. Celaleddin Hüseyinî (Tahran: Müessesetü İntişârât, 1395), 381.

¹⁶ Râzî, *Tefsir-i Kebîr*, 2/490.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/322.

miştir. Şimdi bütün bu kelime ve kavramların, ilgili oldukları ayetler bağlamında söz konusu mütekellim ve müfessirler tarafından nasıl açıklandığına bakalım.

4. Kur'ân'da Tenâsühle İlişkilendirilen Ayetler

Kur'ân ayetlerini reenkarnasyonla ilişkilendirenleri üç grupta değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi klasik anlamda tenâsühü savunanların görüşü olup, bunlara göre ruhlar bir önceki hayattaki durumlarına göre ceza veya ödül olarak çeşitli varlık biçimlerinde bedenlenirler. İkincisi neo spiritüalistler olup, bunlara göre reenkarnasyon ruhun sürekli bir biçimde çeşitli madde formlarında yeniden bedenlenerek tekâmül süreci yaşamasıdır. Bu görüş sahiplerine göre reenkarnasyon bütün kutsal metinlerin doğruladığı bir gerçektir. Üçüncüsü ise Kur'ân'da ahiret inancını reddetmemekle birlikte, reenkarnasyonun da varlığını iddia eden anlayıştan ibarettir. Bunlara göre Allah, insanları tekâmüllerini tamamlayana kadar tekrar dünyaya gönderecektir.¹⁸ Bu bağlamda Kur'ân'da tenâsühçülerin iddialarına dayanak olarak kullandıkları ayetlerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz

“Ölü idiniz sizleri diriltti, sonra öldürecek sonra tekrar diriltecek ve sonunda O'na döneceksiniz; öyleyken Allah'ı nasıl inkâr edersiniz?”¹⁹

Ayette öldürme ve diriltme fiilinin tekrarlandığı ifade edildiği için tenâsüh düşüncesine dayanak olarak kullanılmıştır. Hâlbuki ayette geçen bu ifade mütekellimler tarafından ahiret inancı bağlamında tefsir edilmiştir. Nitekim Hanefî-Mâtürîdî cenahtan İmam Mâtürîdî, (ö. 333/944) ayette geçen “bir zamanlar ölüler idiniz” ifadesini, insanların nutfe halinde olması şeklinde tevil ederken,²⁰ Necmeddîn en-Nesefî de (ö. 537/1142) ölümü hayatın son bulması olarak açıklamıştır.²¹ Ayetteki hitabın kâfirlere yönelik olduğu düşünülürken buradaki ilk ölümden kasıt nutfe hali iken, mümin-

¹⁸ Bulğen, Reenkarnasyon ile İlişkilendirilen Ayetlerin Değerlendirilmesi, 146.

¹⁹ Bakara 2/28.

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 1/67.

²¹ Nesefî, *Teyisr*, 1/376.

lere yönelik olduğu düşünülürken ise daha önce küfür, cehalet, dünyaya rağbet, şüphe ve ihtilaf gibi hallerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda o, ayette geçen ilk ölümü zahir ve hakiki manası olmak üzere iki şekilde tefsir eder. Zahir manaya göre ayette geçen ilk ölüm, diğer müfessirler tarafından da kabul edilen nutfe halidir. Nesefî, Kuşeyri'den naklettiği hakiki manaya göre ise ayetteki ilk ölümü üç şekilde açıklar. İlki, sizler O'nun hakkındaki cehaletiniz ile ölü idiniz, sonra sizi kendisi hakkındaki bilginiz ile ihyâ etti. İkincisi, sizler nefislerinizin bekası ile ölü idiniz, sizi nefislerinizin fenâsı ile hayata kavuşturdu. Üçüncüsü ise insanların dünya hayatındaki hallerinin dönüştürülmesi olup, zatları bakımından ölü oldukları halde Allah'ın kendilerine ikâme ettiği şey ile onlara hayat vermesidir.²²

Eş'arî cenahta Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) ayetin bu bölümüne “Sizler henüz toprak ve nutfeler halinde idiniz” anlamı vererek ölümlerden kastın nutfe ve toprak olduğunu kaydetmişlerdir. Zira Hz. Âdem'in yaratılışının başlangıcı toprak iken, onun zürriyetinden gelen insanların başlangıcı ise nutfedir. Dolayısıyla adı geçen müfessir kelâmcıların anlayışına göre ayette “ölüler idiniz” ifadesiyle insanın dünya hayatına imtihan için ilk defa gelmeden önceki hali kastedilmektedir. Râzî'nin kaydettiğine göre, “ölü” ismi cansızlara mecazi anlamda verilmiştir. Çünkü burada bütün cansızlar ölüye benzetilse de bu ikisinden birinin diğeri ile hiçbir alakası yoktur. Zira ölü, kendisine ölüm gelen şey demek iken, ölüm de örfen diri olması mümkün olan bireyin sıfatı olması gerekir. Öte yandan ayette nutfe ve toprak için ölümler ifadesinin kullanılmasının hakiki anlamda yapıldığını iddia edenlerin Katade'ye dayandırdıkları görüşe göre, insanlar, babalarının sulbünde ölümler iken Allah onları diriltmiştir. Sonra onları çıkarmış ve kaçınılmaz olan ölümle öldürmüş olup, ölümden sonra onları yeniden diriltecektir. Bu görüş sahipleri aynı zamanda “Allah ölümü ve

²² Nesefî, *Teyisr*, 2/30-32.

hayatı yarattı”²³ mealindeki ayeti de delil getirirler. Buna göre ilgili ayette insanın cansız olması demek olan ölümün hayattan önce zikredilmesi, ölü isminin cansız nesnelere hakiki manada verilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.²⁴

Mutezilî kesimden Zemahşerî (ö. 538/1144) de ayetin ilgili bölümünü benzer şekilde tefsir etmiştir. Ona göre ölü kelimesi, hayat sahibi olmayan kimse için kullanılır. Nitekim değişik ayetlerde geçen “ölü belde”²⁵, “Onlar için, ölü toprak bir âyettir”²⁶ ve “diri değil, ölüdürler”²⁷ ifadeleri bu mânada kullanılmıştır. Ayrıca cansız varlıklarla hayat sahibi olması mümkün varlıklar “ruhsuz” ve “duyusuz” olma noktasında müşterek oldukları için, burada “meyt” kelimesinin isti’âre olarak kullanılmış olması da mümkündür.²⁸ Şu halde genel itibariyle bu ayetteki birinci ölüm dünyaya gelmeden önceki yokluk hali iken, ikinci ölüm ise dünya hayatının sonundaki yok olma olarak açıklanmıştır. Öte yandan ayetteki birinci diriltme dünya hayatı için yaratılma, ikinci diriltme ise kıyamet günündeki diriltme olarak açıklanmıştır.

“Binlerce kişinin memleketlerinden ölüm korkusuyla çıktıklarını görmedin mi? Allah onlara "Ölün" dedi. Sonra onları diriltti. Allah insanlara bol nimet verir, fakat insanların çoğu şükretmezler.”²⁹

Nüzul sebebi hakkında değişik rivayetlerin olduğu bu ayette,³⁰ aslında ölümden korkarak, istenmeyen bazı davranışlar içine giren insanların akıbeti söz konusu edilmektedir. Rivayetler hakkında

²³ Mülk, 67/2.

²⁴ Kādî el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Abdurrahman Maraşlı (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, ts.), 1/65; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2/213-214.

²⁵ Furkân 25/49.

²⁶ Yâsîn 36/33.

²⁷ Nahl 16/21.

²⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, çev. Murat Sülün vd., (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/334-336.

²⁹ Bakara 2/243.

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/131-132; Nesefî, *Teysîr*, 3/282-284; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/321-322.

kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla birlikte, ölüm hadisesini belli sebeplere bağlayarak, sebeplerin olmaması durumunda ölümden kurtulabileceklerini zannedenlere karşı bu durumun kaçınılmaz olduğu ifade edilmektedir. Bu yönüyle ayet, Al-i İmran 3/154-156, el-Ahzab 33/16 ve el-Cum'a 62/8. ayetlerdeki manayla da benzerlik arz eder. Dolayısıyla ilgili ayetlerde Allah'ın ölümlerine hükmetmesine rağmen, eğer orada bulunmasalardı bu felaketin başlarına gelmeyeceğini zanneden anlayışın ilahi kazayı hesaba katmaması eleştirilmektedir.³¹

Reenkarnasyon anlayışını savunanların kendi inançlarına referans kabul ettikleri ayette geçen "ölün" ifadesiyle ilgili olarak iki farklı yorum şekli benimsenmiştir. Bunlardan ilkinde göre buradaki ölüm hadisesi Nahl, 16/40 ve Yâsin, 36/82 ayetlerde ifade edildiği gibi, Allah'ın bir şeyi istediği zaman, o şeyin önüne geçilmesinin ve geciktirilmesinin mümkün olamayacağından dolayı, Allah onları oracıkta öldürmüştür. Diğerine göre ise, Allah, peygamberine veya meleklerine onlara "ölünüz" demelerini emretmiş, bunun üzerine de onlar ölmüşlerdir.³² Râzî'ye göre haberle gelen bu olayı kabul etmek gerekirken, bu durum o peygamberin bir mucizesidir.³³ Burada onun açısından dikkat edilmesi gereken nokta, şayet dünya hayatında bir ölümden sonra kıyamet kopmadan önce tekrar bir diriltme hadisesi olacaksa, bu durumda tekrar dünyaya gelenlerin bir öncekini hatırlıyor olmaları gerekmektedir. Dolayısıyla şayet bu ayet tenâsüh için delil getirilecekse, o zaman tekrar dünyaya gelenlerin önceki hayatlarını hatırlamaları bir zarurettir. Hâlbuki tenâsüh düşüncesinde böyle bir durum söz konusu değildir. Bu durumda bu ayetin tenâsüh düşüncesi için delil getirilmesi geçersiz olmuştur.

Şu halde bu ayette reenkarnasyonu savunanların iddia ettikleri gibi bir durum söz konusu olmayıp, Allah'ın takdir etmiş olduğu ecelin her halükârda meydana geleceği ve ilahi takdire binaen

³¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/133-134.

³² Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/768-770; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/148-149.

³³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/324-325.

kazânın da mutlaka gerçekleşeceği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda ayette konu edilen kişilerin ölümü başlarından savmak için çırpınışları hiçbir fayda vermediği gibi, Allah onları ölümden kaçarken gösterdikleri çabaların hiçbiri olmadan tekrar hayata döndürmüştür. Öte yandan ilgili ayette insanların ölmeden önce yapmış oldukları iyi veya kötü hallere binaen gerçekleşen bir ceza ve ödül hali olmadığı gibi her hangi bir tekâmül süreci de konu edilmemiştir.

“Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah’ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirillettik.”³⁴

Bu ayette her ne kadar öldükten sonra tekrar dirilme anlamında “ba’s” ifadesi kullanılsa da, tekrar diriltilmeye sebep teşkil edecek bir ölüm hadisesinden açıkça bahsedilmez. Dolayısıyla Eş’arî, Mâtürîdî ve Mutezilî âlimlerin ortak görüşüne göre, burada İsrailoğullarının yıldırım çarpması gibi ölüme sebep olabilecek bir durumla karşılaşmalarının neticesinde yaşadıkları şok hali anlatılmaktadır.³⁵ Hakiki anlamda bir ölüm hadisesi olmayınca tekrar bir dirilişten bahsetmeye de gerek yoktur. Eğer burada tekrar dirilmeden bahsedilecekse bile Nesefî bunun Hz. Mûsâ’nın duasıyla gerçekleşen bir mucize olduğunu belirtir.³⁶ Bu durumda ayette hakiki anlamda bir ölümden bahsedilmediği gibi, yeniden diriliş anlamında kullanılan bir kelime de yoktur. Dolayısıyla ayetteki ifade bir benzetmeden öteye geçmediği için ayeti tenâsühle irtibatlandırmak mümkün gözükmemektedir.

“Yahut altı üstüne gelmiş bir kasabaya uğrayan kimseyi görmedin mi? "Allah burayı ölümünden sonra acaba nasıl diriltecek?" dedi. Bunun üzerine Allah onu yüz yıl ölü bıraktı, sonra diriltti, "Ne kadar kaldın?" dedi, "Bir gün veya bir günden az kaldım" dedi, "Hayır yüz yıl kaldın, yiyeceğine içeceği-

³⁴ Bakara, 2/55-56.

³⁵ Mâtürîdî, *Te’vilât*, 2/132-133; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/384; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/18-19; Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 1/81; Nesefî, *Teysîr*, 2/190.

³⁶ Nesefî, *Teysîr*, 2/193.

ne bak, bozulmamış; eşeğine bak ve hem seni insanlar için bir ibret kılacağız, kemiklere bak, onları nasıl birleştirip, sonra onlara et giydiriyoruz" dedi; bu ona apaçık belli olunca, "Artık Allah'ın her şeye Kadir olduğuna inanmış bulunuyorum" dedi. İbrahim: "Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster" dediğinde, "İnanmıyor musun?" deyince de, "Hayır öyle değil, fakat kalbim iyice kansın" demişti. "Öyleyse dört çeşit kuş al, onları kendine alıştır, sonra onları parçalayıp her dağın üzerine bir parça koy, sonra onları çağır; koşarak sana gelirler. O halde Allah'ın güçlü ve Hâkim olduğunu bil" demişti."³⁷

Bu ayetler bir öncesindeki ayetle birlikte düşünüldüğünde anlam ve içeriğinin, Nemrut örneğinde olduğu gibi öldükten sonra yeniden dirilmeyi inkâr edenler ve Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi inanmakla birlikte bunun keyfiyetini müşahedeye dayalı olarak bilmek isteyenlere yönelik olduğu anlaşılır. Dolayısıyla Yüce Allah bu ayetlerde yeniden dirilmenin nasıl olacağını hem olayın geçtiği zamandaki kişiler için hem de sonraki nesiller için göstermek istemiştir.

Nesefî'ye göre ayette gerçek anlamda ölüm hadisesi olabileceği gibi, En'âm suresi 60. ayetteki gibi uyutma ve uykudan uyandırma anlamları da mümkündür. Bununla birlikte o, burada hakiki ölüm ve ardından diriltme söz konusu olduğunu ifade eder.³⁸ Mâtürîdî'ye göre Yüce Allah'ın, ayette hitap ettiği kimseye, bahis konusu mucizeleri nasıl gösterdiği konusunda farklı kanaatler belirtilmiştir. Bir görüşe göre Allah, onun gözlerini ve kalbini diriltmiş ve bu kişi onlar vasıtasıyla bedeninin geri kalan kısmının nasıl yeniden hayata kavuşturulduğunu idrak etmiştir. Diğer bir telakkiye göre Allah, o kimseyi diriltmiş, ölüyü hayata kavuşturma filini ise eşeğinde göstermiştir. Bir anlayışa göre de Yüce Allah, ölüleri nasıl dirilttiği hususunu muhatabına kendi çocuklarının şahsında göstermiştir. Şöyle ki, muhatabı yeniden hayata bir genç olarak geldiği halde çocuk-

³⁷ Bakara, 2/259-260.

³⁸ Nesefî, *Teyisr*, 2/357.

ları ihtiyarlık döneminde bulunuyordu, bu ise bir mucizedir.³⁹

Râzî'ye göre ayette geçen “*sümme beasehu*” ifadesinin manası “sonra onu diriltti” demektir. Kıyamet günü de, insanlar kabirlerinde diriltildikleri için “*yevmu'l-ba's*” diye adlandırılır. Yüce Allah'ın ayette “*sümme ahyahu*” demek yerine “*sümme beasehu*” ifadesini kullanması, O'nun o kimseyi, daha önce olduğu gibi diri, akıllı, anlayışlı ve ilahî bilgiler hususunda istidlâlde bulunmaya müsait ve kabiliyetli olarak “iâde” ettiğine delâlet eder.⁴⁰ Dolayısıyla bu ayete dayanılarak bir tenâsüh düşüncesi inşa edilecekse, insanların tekrar dünya hayatına döndüklerinde önceki hallerini hatırlamaları gerekmektedir. Onun tasavvuf ehlinin görüşü olduğunu kaydettiği bir başka görüşe göre ise, ayette geçen “*mevtâ*” kelimesinden kasıt, mükâşefe ve tecelli nurlarına karşı perdelenmiş kalplerdir. “Diriltmek” ise, bu ilahi tecelli ve nurların zuhur etmesinden ibarettir. Buna göre Hz. İbrahim tecelli ve mükâşefeleri istemiştir. Bu bağlamda kelamcılara göre istidlâlî olan ilme, bazen şek ve şüpheler arız olabilir. Böylece Hz. İbrahim, kendisine şek ve şüphenin arız olmayacağı ve kendisiyle, kalbin tam bir istikrara kavuşacağı zarurî bir ilim talebinde bulunmuştur.⁴¹ Şu halde bu ayetlerde tenâsüh inancından ziyade öldükten sonra tekrar diriltme gerçeğinin her şeye kadir olan Allah tarafından nasıl yapılacağı, sebeplere binaen beşer seviyesinde izah edilmektedir. Dolayısıyla bu ayetlerde anlatılan şey, dünya hayatında iken daha ölmeden insanlara ölümün izah edilmesidir.

“Geceyi gündüze, gündüzü geceye geçirirsin; ölüden diri, diriden ölü çıkarırsın; dilediğini hesapsız rızıklandırırın.”⁴²

“Ölüden diriyi çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın” mealindeki ayet, yalnızca insan değil bütün canlılar için başlangıçtaki oluşumu ifade etmektedir; diriyi başlangıçta ölüden (yoktan) yaratması, ölüyü de hiç orada olmadan diriden yaratmasıdır. Bu çerçevede ayette ge-

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/170.

⁴⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/455.

⁴¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5/464-466.

⁴² Ali İmran 3/27.

çen bu ifadeleri, cansız maddelerden canlıların yaratılması ve bunların daha sonra ölmeleri, nutfeden canlının canlının da nutfeden yaratılması ve kâfirden mümin müminden de kâfirin çıkması ve benzeri gibi geniş bir anlam yelpazesinde düşünmek mümkündür.⁴³ Ayet bir önceki ayetle birlikte değerlendirildiğinde genel anlamda Allah'ın güç ve kudretine vurgu yapıldığı görülür.⁴⁴ Bu durumda bu ayet yalnızca ölüm ve hayat anlamında insana mahsus bir muhtevaya sahip değildir. Ayette genel olarak yaratma ve yaşatma hususunda Yüce Allah'ın irade ve kudretine vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla ayeti bu anlam bütünlüğünden kopararak tenâsüh düşüncesine yorumlamak uygun değildir.

“Onlar: "Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Biz de suçlarımızı itiraf ettik, bir daha çıkmağa yol var mıdır?" derler.”⁴⁵

Bu ayetle ilgili olarak İbn Abbas ve İbn Mes'ûd gibi sahabilere nispet edilen görüşe göre ilk ölüm nutfe hali ikincisi ise dünya ölümlü iken, Süddî'ye dayandırılan rivayette ise birinci ölüm dünya ölümü, birinci hayat kabirde dirilme, ikinci ölüm kabirde tekrar ölüm, ikinci dirilme de ahiretteki dirilmedir.⁴⁶ Mâtürîdî'ye göre ayette geçen iki ölümden biri, dünyadaki eceli sona erdiği sıradaki ölümdür. Sonra Allah onları kabirde diriltecek, sonra tekrar öldürecek, sonra da kıyâmet günü tekrar diriltecektir. Onların, babalarının üreme mekanizması içindeki cansız halleri için bizi öldürdün denilmez, zira onlar zaten ölü, yani cansız halde idiler. İşte iki ölüm ve iki dirilmeden maksat budur. Bu anlamıyla âyet, kabir azabının varlığına da delil gösterilir.⁴⁷ Nitekim Râzî de bu iki ölümden birisinin, dünyada görülen ölüm olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple, dünya ölümünün peşinden olacak ölümün ikincisi olabilmesi için,

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/284-285; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 6/246-247; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/11-12; Neseî, *Teysîr*, 3/522-523.

⁴⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/906-908.

⁴⁵ Mümin 40/11.

⁴⁶ Neseî, *Teysîr*, 13/93; Kâdî Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/53; Krş. Uysal, “Ahiret İnancı IV”, *Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal, 521.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 13/21.

mutlaka kabirde yeni bir hayatın olduğunu kabul etmek gerekir. Zira öldürmenin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın olması şarttır. Eğer ölüm bundan önce bulunacak olsaydı, o zaman buna bir öldürme denmesi imkânsız olurdu.⁴⁸ Bu bağlamda genellikle Ehl-i sünnet ulamasının bu ayeti kabir azabına delil getirmek amacıyla tefsir ettiği görülmektedir. Ancak Mutezili kanadın görüşünü beyan eden Zemahşeri'ye göre Allah Teâlâ “iki kez öldürme” ile onları önce ‘ölü’ olarak yaratmasını, sonra da ecelleri geldiğinde onları öldürmesini kastetmiş; “iki kez diriltme” ile de ilk diriltmeyi yani dünyaya gelişi ve (ahiretteki) yeniden diriltmeyi kastetmiştir. Bu durumda iki öldürme ‘dünya hayatının sonundaki öldürme’ ve ‘kabir hayatının sonundaki öldürme’ şeklinde açıklanırsa, o zaman üç diriltme gerekir ki bu da Kur’ân’da zikredilene terstir.⁴⁹

Yukarıda da görüldüğü üzere, kelam mezheplerinin ayetle ilgili açıklamaları daha çok kabir azabı konusuna yoğunlaşmakta olup, tenâsüh düşüncesini andıracak bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. Zira tenâsüh düşüncesinde ölüm ve hayat, sayıları belli olmayan bir şekilde tekrarlanırken, burada yalnızca iki ölüm ve iki hayattan bahsetmektedir. Kaldığı ayetteki bu ifade, ölüm ve hayatın sayısal ifadesi olmanın yanında, ahirette karşılaşılan dehşet durumunun vehametini anlatmak bakımından kullanılmış da olabilir. Nitekim ayetin sonundaki “bir daha çıkmaya yol var mıdır?” ibaresi, karşılaşılan bu durum karşısında geri dönme isteklerini ifade etmektedir. Yani tenâsühçülerin mantığıyla düşünecek olursak, ilk hayatlarında bedbaht olanlar ahiretteki akıbetlerini görünce hata ve günahlarını düzeltmek için dünya hayatına tekrar dönmek istemektedirler, ancak bu bir sonraki ve diğer başka ayetlerde de ortaya konulduğu gibi kesin bir şekilde reddedilir. Buna göre tenâsüh düşüncesine dayanak olarak ileri sürülen ayetin kendisi bizzat bu düşünceyi yalanlayacak bir muhtevaya sahiptir.

⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 19/259, 261.

⁴⁹ Zemahşeri, *Keşşâf*, 5/1008-1010.

“Hepinizin dönüşü, O'nadır. Allah'ın vadi haktır. O, önce yaratır, sonra inanıp yararlı işler yapanların ve inkâr edenlerin hareketlerinin karşılığını adaletle vermek için tekrar diriltir. İnkârcılara, inkârlarından ötürü kızgın bir içecek ve can yakıcı azab vardır.”⁵⁰

Bu ayetin tenâsüh düşüncesine referans olarak kullanılma sebebi, yaratmanın tekrarlanacağından bahseden “O, baştan yaratır, sonra da yaratmayı tekrar eder.” ifadesidir. Tenâsühçüler ayetin bu ifadesine dayanarak, kendi düşünce ve inançlarına Kur'an'dan delil aramaktadırlar. Hâlbuki bu ifadeden anlaşılacağına göre söz konusu tekrar bir kere olup, tenâsüh düşüncesinde olduğu gibi çokça gerçekleşmeyecektir. Kaldığı “iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları adaletle ödüllendirsin” ifadesi tekrarın anlamını açıklayarak, bunun ahirette gerçekleşeceğini belirtmektedir. Kelam âlimleri de ayete bu açıdan bakarak, bununla ahiretin ve yeniden dirilmenin ispat edildiğinin altını çizerler. Nitekim Râzî'ye göre bu ayet de diğer ayetler gibi haşrin ispatı bağlamında indirilmiştir. O geniş yer ayırdığı bu ayetin tefsirinde haşrin akli ve nakli ispatı bağlamında birçok delil öne sürerek konuyu izah etmektedir. Buna göre ayette ahirette yeniden dirilmeyi inkâr edenlere karşılık, ilk defa yoktan yaratmanın ikinci defa bunu tekrar etme kudretine sahip olduğu yönündeki genel Kur'ânî ilke vurgulanır. Böylece bu delil, Yüce Alah'ın insanları ölümlerinden sonra yeniden diriltmeye kâdir olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim ilk yaratmadan sonra kulların tekrar Allah'a döndürülmeleri, bu süreçte yaptıklarının karşılığını görmek amacına matuf olması, ikinci yaratılışın ahirette olduğunu kanıtlamaktadır.⁵¹

Aynı anlam çerçevesine Mâtürîdî'nin açıklamalarını da koymak mümkündür. Çünkü bir şeyi örneği olmadan yaratmanın, bir örnek üzerine onu tekrar yaratmaktan çok daha zordur.⁵² Mütezile kana-

⁵⁰ Yunus 10/4.

⁵¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12/289-290; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/105.

⁵² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/13; Neseî, *Teyîsîr*, 8/16.

dında Zemahşeri de diğer müfessirler gibi ilk yaratmanın yoktan var etme iken, ikincisinin de ahirette hesaba çekmek için yeniden diriliş olduğunu ifade etmiştir. Buna göre yaratmayı başlatmanın ve onu daha sonra tekrar etmenin maksat ve muktezası, mükelleflere amel-lerinin karşılığını vermektir.⁵³

Tenâsühçülerin delil getirdiği bu ayetle aynı anlam ve içeriğe sahip başka ayetler de vardır.⁵⁴ Lafızcı bir yaklaşımla bakıldığında tenâsüh inancına dayanak teşkil etmesi muhtemel gözükken bu ayetler, Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içinde ve benzer ayetlerle birlikte değerlendirildiğinde, yaratma, öldürme ve tekrar diriltme hususlarında Yüce Allah'ın kudretine dikkât çektiği görülür. Nitekim kelimelerin önemli isimleri ayete benzer açıklamalar getirerek Yüce Allah'ın bu konudaki kudretine dikkât çekmişlerdir.⁵⁵ Söz konusu ayetler her ne kadar onlar tarafından dünyaya tekrar dönüş anlamına yorumlansa da, kelâm âlimleri bu ayetlerin yoktan yaratma ve yeniden diriltme hususundaki irade ve kudretine delalet ettiği hususunda hem fikirdirler.⁵⁶

“De ki: "Koştuğunuz ortaklardan, önce yaratan, sonra bunu tekrar eden var mıdır?" De ki: "Allah önce yaratır, sonra bunu tekrar eder. Nasıl da döndürülürsünüz!”⁵⁷

Bu ayette tenâsühçülerin iddialarına dayanak teşkil eden ifadeler, “tekrar diriltme” ve “iâde” kelimeleridir. Razî'ye göre bu ayet Yüce Allah'ın, insanı başlangıçta yarattığı gibi ahirette de yeniden yaratabileceğini anlatan ayetlerin kısa bir özü mahiyetindedir. Buna göre O, bütün bunları (o ayetlerde) genişçe anlatınca, bu ayette özet olarak işaret etmekle yetinmiştir.⁵⁸ Mâtürîdî'ye göre bütün tefsirciler, sonra yaratmayı tekrar eden ibaresine, ölümden sonra insanları

⁵³ Zemahşeri, *Keşşâf*, 3/232.

⁵⁴ Bk. Rûm 30/11, 27; Ankebut 29/19; Vâkıa 56/60, 61, 62; Burûc 85/13.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 14/312-313, 17/151; Beyzâvi, *Envârü't-tenzîl*, 5/181; Nesefî, *Teysîr*, 14/261-262, 15/291; Zemahşeri, *Keşşâf*, 6/552-553, 1240; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21/229, 23/37.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 11/163, 178; Nesefî, *Teysîr*, 12/17; Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18/81, 104-105; Zemahşeri, *Keşşâf*, 5/222-226.

⁵⁷ Yunus 10/34

⁵⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 12/372.

dirilten anlamı vermişlerdir. Yani sizin tanrılaştırdığınız ve taptığınız varlıklar arasında, bir şeyi ilk defa yaratan, sonra onu ölümden sonra tekrar dirilten kimse yoktur. Mâtürîdî'nin kaydettiğine göre bazı müfessirler şöyle demişlerdir: “Sonra yaratmayı tekrar eden” mealindeki beyan, ölümden sonra dirilmek anlamına gelmez, çünkü onlar ölümden sonra dirilmeyi kabul etmiyorlardı. Bununla beraber bu ifade insandan başka varlıklar hakkındadır. Çünkü onlar, insanın tekrar diriltileceğini inkâr ediyorlar, fakat insandan başka varlıkların tekrarını; mesela gece ile gündüzün tekrarını, yağmurun ve bitkinin yaratılışının tekrar edip durduğunu ve bizzat gördükleri diğer şeylerin tekrar yaratıldığını inkâr etmiyorlardı. Yani Cenab-ı Hak geceyi, aynı gece olarak tekrar getiriyor, gündüzü de aynı gündüz olarak tekrar getiriyor. Diğer yaratıklar da bu şekilde sona eriyor, sonra da aynı şekilde tekrar ortaya çıkıyorlar. İnsanın dışındaki diğer yaratıklarda bu durum ortaya çıkınca, aynı şey insan için de söz konusudur.” Ona göre her iki anlam da muhtemeldir, yani ölümden sonra dirilmek ve nesnelere benzer şekilde ortaya çıkması anlamı da kastedilmiş olabilir.⁵⁹ Ancak onun bu açıklaması varlıkların defalarca ölüp ya da yok olduktan sonra tekrar hayat bulmaları anlamında olmayıp, tabiattaki ahenk ve düzeni gösteren döngüsel yapıya işaret etmektedir.

“Sizi yerden (topraktan) yarattık, oraya döndüreceğiz, sizi tekrar oradan çıkaracağız.”⁶⁰

Mâtürîdî'nin kaydettiği bir görüşe göre Hz. Âdem'in topraktan yaratılmış olmasından dolayı bütün insanlar da toprağa nispet edilmiş, diğer bir görüşe göre ise doğduğumuz andan ölene kadar hayatımızı sürdürmemiz ve geçimimizi temin etmemiz topraktan çıkan ürünlerle sağlandığı için insanın yaratılışı toprağa nispet edilmiştir. Tenâsühçülerin idiasına dayanak teşkil eden “Yine ona döndüreceğiz” mealindeki beyan ise öldüğünüzde toprağa döneceksiniz anlamında da olabilir. Bu durumda Allah gücünü ve hüküm-

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/52-53; Nesefî, *Teyisîr*, 8/64.

⁶⁰ Taha 20/55.

ranlığını bildirmiş ve şöyle demiş olur: İnsanı toprak değilken toprağa dönüştüren varlık, toprak olduktan sonra da onu insana dönüştürmeye kadir. “Ve sonra oradan bir defa daha çıkaracağız” meâlindeki beyanla söylediği de budur. Yani sizi bir kez daha topraktan dirilteceğiz ve var edeceğiz.⁶¹ Nesefî de Hz. Âdem’den dolayı insanoğlunun toprağa nispet edildiğini, öldüğünde mezara konulmasından dolayı dönüşü yine toprağa olup, haşirde yeniden dirilişi de topraktan olacaktır.⁶²

Eş’arî kanatta Fahreddîn Râzî’ye göre insanın topraktan yaratılması, Hz. Âdem’in topraktan yaratılmasına binaen ya da insanların nutfeleri ve kanlarının topraktan elde edilen gıdalardan meydana gelmesinden dolayı söylenmiş bir ifadedir. Tekrar toprağa döndürülecek olmaları ise öldükten sonra toprağa gömüldükleri kabir hayatına delalet etmektedir. Râzî “Sizi bir kere daha ondan çıkaracağız” ifadesi için ise isim belirtmeden değişik görüşlerden bahseder. Bunlardan doğruya en yakın bulduğu görüşe göre, bu ifadenin manası “Haşr ve ba’s gününde sizi oradan çıkaracağız” şeklindedir. İkinci görüşe göre, sizi oradan bir toprak ve çamur halinde çıkarırız, sonra da size can veririz şeklindedir. Üçüncü görüşe göre ise, ayeteki bu ifadeyle kabir azabı kastedilmiştir.⁶³

Zemahşerî de “Onların topraktan yaratılması” ifadesine aynı anlamı verir. Buna göre insan hem topraktan hem nutfeden yaratılmıştır. “Onların topraktan yaratılması” ile toprağa karışıp dağılmış olan parçalarının birleştirilip telif edileceği ve canlı oldukları zamanki hallerine döndürülecekleri, bu şekilde mahşere çıkacakları kastedilmiştir.⁶⁴ Şu halde bu ayet de diğer benzerleri gibi tenâsüh inancına delalet etmek bir yana, onu yalanlamakta ve ahirette yeniden dirilişin ispatını ortaya koymaktadır.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 9/206-207.

⁶² Nesefî, *Teysîr*, 10/300-301.

⁶³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15/535-536; Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 4/30.

⁶⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/314-315.

“Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”⁶⁵

Tenâsüh düşüncesi için önemli bir dayanak olarak kabul edilen bu ayetin açıklamasında kelâm âlimleri de, doğrudan tenâsüh ve benzeri düşünceleri çürütmeye yönelik bir tavır içine girmişlerdir. Nitekim tenâsüh düşüncesini değişik eserlerinde çürüttüğünü ifade eden Râzî, ayetle ilgili bütün görüşleri ortaya koyarak buradan tenâsüh düşüncesinin çıkarılamayacağını belirtir. Bu bağlamda ona göre bu âyetin maksadı, haşrolunma ve öldükten sonra dirilmenin insanlar hakkında söz konusu olduğu gibi, hayvanlar hakkında da söz konusu olduğunu beyan etmektir. Ayette hayvanlar ve kuşlar ile insanlar arasında benzerlik kurulmasıyla ilgili bütün görüşleri nakleden Râzî, meseleyi kâfirlerin Hz. Peygamber’den mucize istemelerine karşın Yüce Allah’ın bir mucize göndermemesiyle ilişkilendirir. Buna göre Allah, yardımının insanlara ulaşması gibi, bütün canlılara da ulaşmış olduğunu beyan etmiştir.⁶⁶

Mâtürîdî’nin kaydettiğine göre, bu ayeti delil göstererek bazıları, hayvanların ve kuşların da imtihana tabi varlıklar olduğunu söylemişlerdir, zira ayette “onlar da ancak sizin gibi topluluklardır” buyurulduğu gibi başka bir ayette de “Hiçbir ümmet yoktur ki içlerinden bir uyarıcı gelip geçmiş olmasın”⁶⁷ buyurulmaktadır. Ona göre ayette böyle bir ifade kullanılmasının aslı şudur: Allah onları sizin emrinize ve istifadenize vermiştir; sizdeki inatçılık, muhalefet, peygamberlere karşı çıkıp yalanlama anlayışı onlarda yoktur, bilakis size boyun eğmişler, hizmetinize girmişlerdir, sizler onlardan yararlanırsınız.⁶⁸ Mâtürîdî ile aynı noktaya temas eden Nesefî’ye göre bu ayette insan topluluklarının hayvan topluluklarına benzetilmesi, insanların birbirleriyle anlaştıkları gibi hayvanlar da kendi araların-

⁶⁵ En’âm 6/38.

⁶⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 9/414-417.

⁶⁷ Fâtır 35/24.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 5/59-60.

da anlaştıkları anlamına gelmektedir. Onlar insanlara musahhar kılınmış olmakla birlikte, insanlardaki peygamberleri yalanlama ve inat gibi davranışlar onlarda yoktur. Bununla beraber Allah'ı vahdaniyetini tanıma ve bilme ve O'na itaat hususlarında insanlara benzemektedirler.⁶⁹ Zemahşeri ve Beydavi de ayetteki bu ifadeyle Yüce Allah'ın kudretini, her tür inceliğe nüfuz edebilen ilmimi, otoritesinin her şeyi kapsadığını, farklı cinslerdeki ve arttıkça artan türlerdeki bunca mahlukâtı planladığını göstermektedir.⁷⁰

“Siz mutlaka tabakadan tabakaya geçersiniz.”⁷¹

Ayette geçen “tabakadan tabakaya geçmek” ifadesi tenâsühçüler tarafından insanın dünya hayatına değişik hallerde tekrar gelmesi olarak yorumlanmıştır. Mâtürîdî'ye göre bu ifade halden hale geçmek anlamında olup, dünya yurdundan âhiret yurduna diye yorumlanması mümkündür. Bu durumda ölümden sonra diriltiilenin gerekliliğine dair açık beyan vardır. Ayrıca bunun dünya hayatında olması da mümkün olup, bir damla nutfe iken bir çiğnem ete (mudğâ), oradan alaka haline, oradan doğum ve çocukluk dönemine ve oradan da nihayet olgunluk çağına evrilme anlamına gelmektedir. Buna göre insanın bir halden diğerine geçişinde Allah'ın bu değişikliği yaratmasında yalnızca içinde olduğu hallerin kastedilmediği aksine insanlığın yaratılmasının bir hikmete bağlı olduğu ve asla boşa yaratılmadığı açıklanmaktadır.⁷²

Kelimenin anlamı hakkında değişik ihtimalleri ortaya koyan Râzî'ye göre ayetin anlamı, “Ey insan, sizler, şiddet bakımından birbirinden daha büyük olan, üstüste gelen muhtelif hallere uğrayacaksınız... Ki bu haller de, kişinin ölümü ile ondan sonra gelecek olan kıyamet dehşetleridir” şeklindedir. Bu bağlamda ayette geçen ifade, dünya hayatından ahirette cennet veya cehennemle son bulan süreçte, insanın değişik haller içine gireceği anlamına gelmektedir. Râzî'nin kaydettiğine göre ayetin özellikle muhatap aldığı kesim ahi-

⁶⁹ Neseî, *Teysîr*, 6/63-64.

⁷⁰ Zemahşeri, *Keşşâf*, 2/638; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/161.

⁷¹ İnşikâk 84/19.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 17/134.

rette öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerdir.⁷³ Zemahşeri'ye göre de ayet, “Zorluk itibariyle birbirinin çok fevkindeki derecelerden ibaret olacak şekilde hâlden hâle uğrayacaksınız!” anlamında olup bu da ölüm ve ölüm sonrası kıyamet durakları ve korkularıdır.⁷⁴ Dolayısıyla ayette geçen bu ifade hiçbir şekilde insanın dünya hayatında tekrar tekrar gelmesi anlamında döngüsel bir zaman anlayışı içinde açıklanmamıştır. Buna karşın dünyadan ahirete değin süren uzamsal bir değişim ve süreçten bahsedilebilir.

“Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka değiştiririz ki acı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”⁷⁵

Bu ayette özellikle cehennemde derilerin değiştirilmesi hali tenâsühçülerin ilgisine sebep olan ifade olarak öne çıkmaktadır. Zira onlara göre derilerin değişmesinden ruhların ebedi olup, bedenlerin defalarca değişmesi anlamını çıkarmak mümkündür. Ancak bu, ayetleri kendi bağlamlarından kopararak lafızcı bir yaklaşımla anlamak demektir. Nitekim müfessir ve mütekellimlerin kâhîr ekseriyeti ayette anlatılan hadiseyi cehennemle ilişkilendirerek açıklamışlardır.

Mâtürîdî'ye göre bu, yenilenme açısından başka bir azaptır, çünkü birinci deri yakılmıştır ve pişmiştir, kendisi olma bakımından ise ilkidir. Dolayısıyla öldükten sonra dirilme ve yeniden yaratılmada olduğu gibi o, değişim yenileme açısından başka, zat bakımından aynıyla birdir. Yenilenme bakımından başka olmasının sebebi, cehennemliklerin yok olup izlerinin ortadan kalkmasından dolayıdır. İlk duruma çevrilmeleri açısından ise onlar kendileri olup başkası değildir. Buna bağlı olarak her ne kadar ilk diriltme olsa da yeniden dirilme “halk-ı cedîd” olarak nitelenmiştir. Buna göre yok olan aynıyla yenilenmektedir. Bunun gibi, pişmeden önceki deriler, dıştan

⁷³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 23/19-21.

⁷⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 6/1226-1227.

⁷⁵ Nisa 4/56.

bakılınca aynen iade edilmiştir, çünkü önceki pişmişti. Aslında bu, önceki deriden başka bir şey olmayıp onun pişmemiş şeklidir. Mâtürîdî'nin burada tenâsüh açısından en önemli ifadesi ise, azap ve lezzetlerin ruhların cesetlere iade edilmesi ile değil, Kur'an'da zikredildiği üzere cesedin yenilenmesi ile olduğudur. Zira tenâsühçüler ısrarla ceza ve mükâfat için ruhların başka bedenlere tekrar tekrar iadesini savunurken, Mâtürîdî ceza ve mükâfat anlamında azap ve lezzetin ancak cesedin aynısının yenilenmesiyle gerçekleşeceğini iddia etmektedir. Başka bir ifadeyle tenâsühçüler bedenini değişip ruhun değişmediğini öne sürerken, Mâtürîdî burada cesedin eskisinin aynısı olduğunun altını çizmektedir. Zira mugayeret (başkalaşma) ve değiştirme bazan nitelik bakımından olur, bazan zat ve aynı bakımından olur. Buradaki değiştirmekten maksat zat bakımından değil, vasıflar bakımından olan değiştirmektir. Öldükten sonra dirilmek, yok olduktan sonra varlığın aynen ve nitelik itibarıyla yeniden var edilmesi yönünden yenileme adını almıştır, yok olanın aynısını yaratır olma ve inşa eder olma açısından da iade adını almıştır.⁷⁶

Râzî'ye göre de gerek yeniden dirilmede gerekse cehennem azabında zât aynı kalır, değişen sıfattır. Zât aynı olunca, azab da, ancak isyan eden kimseye ulaşmış olur. Bu takdire göre, âyette bahsedilen başkalıktan (başka deriler) maksat, sıfattaki başkalıktır. Ayrıca âyette geçen ifade o azabın sürekli olacağından ve hiç kesilmeyeceğinden bir kinaye de olabilir.⁷⁷ Nitekim Zemahşerî de bu görüşte olup, bu ifadeyle azabın sürekliliğinin kastedildiğini belirtir.⁷⁸ Bu ayeti de Kur'anın bütünlüğünde değerlendirdiğimizde yukarıdaki ayetlerden farklı bir anlam çıkmamaktadır. Yaratılış ve ardından inkârı mümkün olmayan ölüm sonrasında hesaba çekilmek için tekrar ve son kez diriltme. Ayetlerin hiçbirinde tekrar tekrar olacak sayısız bir diriltmeden bahsedilmez.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/274-276; Nesefî, *Teyisr*, 5/68-69.

⁷⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 8/91-92.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/162-163.

“De ki: "Allah katında bir ceza olarak bundan daha betelerini bildireyim mi? O kimseler ki Allah onlara lanet etmiş, gazabına uğratmış, içlerinden bir kısmını maymun, domuz ve Tagut'a tapan kimseler yapmıştır. Yerleri en fena olanlar, doğru yoldan büsbütün sapanlar, işte onlardır.”⁷⁹

“İçinizden sebt günü haddi aşanları elbette bilirsiniz. Biz böyle sapanlara "Aşağılık maymun olun!" dedik.”⁸⁰

Ayetlerde Allah'ın gazabına uğrayanların maymun ve domuz gibi hayvanlara dönüşmelerinden bahsedilmesi, tenâsüh açısından dikkât çekici ifadelerdir. Zira tenâsüh düşüncesine göre bir önceki hayatlarında kötü olanların ceza olarak değişik hayvanların bedenlerinde tekrar hayata döndüklerine inanılmaktadır. Ancak burada meseleyi değişik açılardan sorgulamak gerekmektedir. Nitekim Mâtürîdî bu ayet hakkında farklı görüşlerden bahseder. Bazı âlimler bu ifadenin insan türüne özgü özelliklerin ortadan kalkması şeklinde asli yapı açısından değişme olduğunu öne sürerken, bazılarının göre cumartesi saygınlığını çiğneyenlerin temel yapısı maymunların temel yapısına dönüştürülmekle birlikte anlama ve düşünmeden ibaret insani özellikleri korunmuştur. Dolayısıyla burada iki ihtimal öne çıkmaktadır: Birincisi onların tabiatları maymun tabiatına çevrilirken, suret ve bedenleri ise olduğu haliyle kaldı. İkincisi ise onların suretlerinin ve bedenlerinin maymun suretine çevrilirken, akıllarının Allah'ın kendilerine yönelik azabını bilmeleri için olduğu hal üzere değiştirilmediği yönündedir.⁸¹ Neseî'ye göre ayet gerçek anlamıyla anlaşılmalıdır. Ancak burada Mâtürîdî'de de olduğu gibi Allah'ın tekvin sıfatına, güç ve iradesine de kuvvetli bir vurgu söz konusudur. Bu durumda ayet, “onları maymuna dönüştürmek istediğimiz zaman bu konuda bize bir engel olmayacağı gibi bundan imtina etmeyiz” anlamına gelmektedir.⁸²

Neseî'ye benzer şekilde Râzî de Allah'ın kudret ve iradesine

⁷⁹ Mâide 5/60.

⁸⁰ Bakara 2/65.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4/263-264; 6/93; Neseî, *Teysîr*, 5/427.

⁸² Neseî, *Teysîr*, 2/239-241

vurgu yaparak, burdaki dönüşmenin gerçek anlamda meydana geldiğini belirtir. Ancak âlimler, maymun haline getirilen bu kimselerin bu halde kalıp kalmadıkları ve maymunların bunların neslinden olup olmadığı ve bunların helak olup, nesillerinin de sona erip ermediği... gibi konularda ihtilâf etmişlerdir.⁸³ Ona göre bu döndürme (mesh) olup, insan şekline bazı değişikliklerin ârız olması halinde de, o şeyin devam etmesi imkânsız değildir. Dolayısıyla her ne kadar bu insanlar bedenen belirtilen hayvanlara dönüşmüş olsalar da, insani duygu ve düşünceleri yok olmamıştır. Bu bağlamda o, maymuna dönüşmenin mecazî olduğu yönündeki Mücâhid'in görüşünü uzak görmemekle birlikte eleştirir. Zira Mücahid'ten yapılan rivayete göre Allah damgalamak ve mühürlemek manasında onların kalblerini döndürmüş olup, onların şekillerini maymun şekline çevirmemiştir. Onun bu konuda delilleri ayetle ilgili olarak tenâsüh iddiasını da çürütmektedir. Zira ona göre insan, görülen şu şekil ve hissedilen şu bünyeden ibarettir. Allah onları bozup, onların cisimlerinde maymunların terkib ve şeklini yaratınca bu, insanı yok etmek ve maymun yaratmak olur. Bundan dolayı, bu görüşe göre "döndürme" Allah'ın, insan cismini teşkil eden arazları yok edip, maymun cismini oluşturan arazları yaratması manasına gelir. Bu sebeble bu, bir döndürme (mesh) değil, bir yok etme ve yeniden yaratma olur. Öte yandan eğer biz bunu mümkün görürsek, her gördüğümüz maymun ve köpeğin aslında akıllı insanlar olduğuna inanmamız gerekir. Bu ise görünen şeyler hususunda insanı şüpheye düşürür.⁸⁴ Zemahşerî de burdaki dönüşmenin kadim kitaplarda da geçtiğini belirterek sonraki nesillere ibret olması amacıyla gerçek anlamıyla gerçekleştiğini belirtir.⁸⁵ Şu halde bu ayetlerde "aşağılık maymun olun" ifadesinden gerçek anlamda maymun olunması mı, yoksa bununla bir benzetme mi kastedildiği hususu ihtilâflı olmakla birlikte, her iki ihtimalde de, tenâsüh düşüncesine

⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11/125-126.

⁸⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3/66-69; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/85.

⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/400-401; 2/1024-1025.

dayanak teşkil edecek bir durum söz konusu değildir.

5. Tenâsüh İnancını Yalanlayan Ayetler

Tenâsühçülerin iddialarına delil olarak getirdikleri ayetler bizzat onları yalanladığı gibi, başka birçok ayet de yeniden dirilişin keyfiyeti hakkında bilgi vererek ahiret inancını temellendirir. Örnek olması açısından burada birkaç ayet ve bu ayetler hususunda kelâmcıların tetkiklerini incelediğimizde, Kur'an'da tenâsüh ve benzeri inanç ve düşüncelerin yerinin olmadığını görmemiz mümkündür. Bu bağlamda kıyamette insanların haşredileceğinden bahseden ayet,⁸⁶ müfessir kelâm âlimleri tarafından Yüce Allah'ın insanları ölümden sonra dirilmek ve mahşerde huzurunda toplanmak üzere yarattığı şeklinde açıklanmıştır. Bu ayet ışığında insanların boş yere yaratılmadığı varlık amaçlarının öldükten sonra diriltilmek ve ahirette yeni bir hayata başlamak olduğu anlaşılmıştır.⁸⁷ Buna göre ahiretin en önemli aşamalarından biri olan ve insanların dünya hayatında yaptıklarının hesabını vermek için öldükten sonra toplanmaları anlamına gelen "haşr" kavramı bu ve benzeri ayetlerde açık bir şekilde ifade edilmiştir. İnsanlar ahirette topluca hesaba çekilecekse, o zaman ceza ve mükâfat amaçlı dünyaya tekrar tekrar dönmek, Kur'an'ın iç mantığı tarafından anlamsız hale gelmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da tenâsüh düşüncesini yalanlayan ve ahiret inancını sağlamlaştıran birçok ayet müfessir kelâmcılar tarafından bu doğrultuda açıklanmıştır. Örneğin Enbiyâ 21/95. ayetin açıklamasında Mâtürîdî, Râfizileri ve tenâsühçü fırkaları hedef alarak, onların tenâsüh ve rec'at anlayışlarını eleştirir. Zira onların düşüncesine göre insanlar bitkiler gibidir. Bitkiler topraktan biter sonra kurur sonra yine biter. İnsanlar da bunun gibi ölecekler, sonra tekrar geri döneceklerdir. Ona göre bu ayet herkesi bağlayıcı bir şekilde onların görüşlerini reddetmek ve söylediklerini yalanlamak için geri dönmeyeceklerini haber vermektedir. Ayrıca ayette geçen "haram" kelimesi kesinlik ifade etmekte olup, bununla genel olarak helak

⁸⁶ Mü'minûn 23/79.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 10/54.

edilen kavim ve toplulukların dünyaya geri dönemeyecekleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla ister genel anlamda isterse Mâtürîdî'nin kastettiği gibi özel anlamda ayetten anlaşıldığına göre, özellikle kötülerin dünyaya tekrar dönerek başka bir bedende hayat bulmaları kesin bir şekilde reddedilmektedir.⁸⁸

Kur'ân'da ölmek üzereyken ya da dünya hayatı bittikten sonra, akibeti kötü olanların salih ameller işlemek üzere dünyaya dönme isteklerinin kesin bir şekilde reddedildiği Mu'minûn 23/99-100. ayeti de söz konusu kelâm âlimleri tarafından dünyaya dönüşün ve tekrar bir hayatın olmayacağı yönünde anlaşılmıştır.⁸⁹ Öte yandan akibeti iyi olanların da ilk ölümden başka bir ölüm tatmayacaklarını ifade eden Saffât 37/58-61 ve Duhân 44/56-57. ayetleri de ilgili kelimeler tarafından dünya hayatından başka bir hayatın olmayacağı şeklinde açıklanmıştır.⁹⁰ Araf 7/172. ayete dayanarak, tenâsüh fikrini reddeden Râzî'ye göre bizim ruhlarımız, bu bedenden önce başka bedenlerde idiyse, bizim şu anda, bu bedenden önce başka bir bedende olduğumuzu hatırlamamız gerekirdi. Biz bunu hatırlayamadığımızı göre tenâsüh fikri bâtil olmuş olur.⁹¹

Sonuç

İslam inanç sisteminin ana unsurlarından birini oluşturan ahiret inancı, bilgi kaynakları arasında daha çok haber kanalıyla elde edilen bilgiler ışığında anlaşılır. Dolayısıyla bu bilgilerin baş kaynağı doğal olarak Kur'ân ayetleridir. Her ne kadar dinin asılları olması hasebiyle Kur'ân'da inanç esasları fazla açıklamaya gerek kalmayacak şekilde ifade edilmiş olsa da, ayetleri kendi bağlamın-

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 9/322.

⁸⁹ Neseî, *Teysîr*, 11/65-66; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 10/62-64; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/95; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/664-665.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/504, 12/152-153, Neseî, *Teysîr*, 13/339-340, 12/413; Zemahşerî, *Keşşâf*, 5/714-715, 6/116-117, Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18/605-606, 19/591; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/11.

⁹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11/137-138; bk. Fahreddin Râzî, *Me'âlimü usûli'd-dîn*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 214. Tenâsühü reddeden aklî ve naklî deliller için bkz. Uysal, "Ahiret İnancı IV", *Sistematik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal, 523-527.

dan ve Kur'ân'ın genel bütünlüğünden kopararak, lafızcı bir yaklaşımla anlamaya çalışan bir kısım çevreler, kendi düşünce biçimlerine bazı ayetleri referans göstermişlerdir. Ancak söz konusu ayetleri anlama noktasında çoklu bir yaklaşım sergilendiğinde, bizatihi bu ayetlerin kendi mantığına ters olan düşünce biçimlerini yalanladığını görmek mümkündür. Böylece Kur'ân, başta inanç esasları olmak üzere, kendisine nispet edilmeye çalışılan yalan ve yanlış bilgileri çürüterek kendisinden uzaklaştırmıştır.

Bu bağlamda Kur'ân'ın genel anlam çerçevesine göre açık bir şekilde anlaşılan ve inanılan ahiret inancı, tenâsüh teorisyenleri tarafından kendi bakış açıları çerçevesinde yeniden inşa edilmiş ve bu, bazı ayetlerle temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken Kur'ân'ın muhataplarının zihinlerine göre şekil alan ve benzetmelere dayalı biçimsel yapısı temel alınarak, kendi bütünlüğünden koparılmıştır. Söz konusu ayetlere Kur'ân'ın genel bağlamında bakıldığında, onların bu düşüncelerinin bizatihi bu ayetler tarafından çürütüldüğünü görmek mümkündür. Zira tenâsühçülerin söz konusu ayetlerde odaklandıkları “ba’s”, “rücu”, “iâde”, “tebdil” “halk” ve benzeri kelimeler, başka ayetlerde açık bir şekilde ahiret inancına işaret ettiği için tenâsüh düşüncesine yorumlanmaları ilgili ayetler bağlamında dayanaksız kalmıştır. Kaldığı başka birçok ayet de tenâsüh düşüncesine açıkça yalanlayan bir muhtevaya sahiptir.

İlgili ayetleri Ehl-i sünnet ve Mu'tezile kelâm okullarının müfessir kelâmcıları da bu şekilde izah ederek, açık veya kapalı bir şekilde tenâsüh düşüncesini çürütmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda onlar tenâsühe referans yapılmaya çalışılan ayetlerin çoğunda, öldükten sonra ahirette yeniden dirilmede Yüce Allah'ın irade ve kudretine dikkat çekmişlerdir. Bazı ayetleri ise peygamberlerin mucizeleri kapsamında olağanüstü olaylar şeklinde anlayarak, sünnetullahla ilgili olarak bütün insanlığı ilgilendiren genel bir yasa gibi anlamamışlardır. Öte yandan onlar, bu ayetlerin açıklamalarında, doğumundan ahirette yeniden diriltilmesine kadar insanın yaşamında değişik aşamaları değişimin bir göstergesi olarak yorumlamışlardır. Şu halde Kur'ân'da tenâsüh düşüncesine referans olarak gösteril-

meye çalışılan ayetler, bizi bu düşünce biçimini yalanladığı gibi, kelâm tarihinde birçok müfessir kelâmcı tarafından da bu doğrultuda anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Avcu, Ali. *İslam'ın İlk Marjinalleri Gulât-ı Şia*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Bulğen, Mehmet. *Reenkarnasyon ile İlişkilendirilen Ayetlerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Bulğen, Mehmet-Baloğlu, Adnan Bülent. "Tenâsüh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/443-446. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Beyzâvî, Kâdî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Mu'cemu't-Ta'rifat*, thk. M. Sıddık Minşavi. Kahire: Dâru'l-Fazile, 2004.
- Ezdî, Fadl b. Şâzân. *el-İzâh*. thk. Celaledîn Hüseyinî. Tahran: Müessesetü İntişârât, 1395.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. "Ba's". *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâder, 2010.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Muhammed er-Râgıb. *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2009.
- Mâtüridî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. nşr. Bekir Topaloğlu. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2007.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer. *et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*. thk. Mâhir Edib Habûş. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Lubâb, 2019.
- Râzî, Fahreddîn. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Ğayb*, çev. Suat Yıldırım vd. 23 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.
- Râzî, Fahreddin. *el-Muhassal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Me'âlimü usûli'd-dîn*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

2019.

- Râzî, Ebû Hâtim. *Kitâbu'z-Zîne*. thk. Said Ganimi. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l- Cümel, 2015.
- Scognamillo, Giovanni-Aslan, Arif. *Doğu ve Batı Kaynaklarına Göre Ruhçuluk ve Reenkarnasyon*. İstanbul: Karizma Yayınları, 1999.
- Şehristânî, Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1413.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali. *Keşşâfû ıfılâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. nşr. Ali Dahrûc-Abdullah Hâlidî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Uysal, Ekrem, "Ahiret İnancı IV", *Sistemantik Yaklaşımla Kelâm Araştırmaları I-II*, ed. Ekrem Uysal, 510-528, İstanbul: klm yayınları, 2021.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. çev. Murat Sülün vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

A Theological Evaluation of the Verses Related to Reincarnation

Summary

The understanding of reincarnation, which appears in different thought and belief systems before Islam, continued to exist with the effect of pre-Islamic residues in the new Muslim regions. Although this understanding is a way of thinking which is contrary to belief in the hereafter, its existence has been accepted by contrary currents as a result of the interpretation of some verses of the Qur'ān with a verbalist approach by detaching them from their context. As such, it is possible to say that the understanding of reincarnation first appeared in Batinī thought and extreme Shī'a movements.

We can say that those who advocate reincarnation take about fifty verses of the Qur'ān as a reference to their own thoughts. However, since these verses were understood and interpreted with an approach unprecedented in the history of the Qur'ān, deviations from the general understanding occurred. First of all, the relevant verses were trying to be understood by separating from the general content of the Qur'ān and focusing only on certain words. But these verses alone have content that will belie this way of thinking. However, many verses refute the understanding of reincarnation.

As a matter of fact, it can be said that the belief in reincarnation has no place in Islamic thought, by looking at the works written by scholars of theology about the explanation of the Qur'ān. For, the leading theorists of both Ahl al-Sunna and Mu'tazila theological schools explained these verses in the context of the belief in the hereafter. At this point, the biggest difference between them and those who advocate the idea of reincarnation is as follows: While scholars of theology take multiple approaches to the verses within the integrity of the Qur'ān's own meaning, they interpret the verses with a verbalist perspective by detaching them from the integrity of the meaning of the Qur'ān. While doing this, some metaphors made according to the comprehension level of the first addressees of the Qur'ān were understood in their real sense.

Therefore, when the relevant verses are evaluated within the integrity of the Qur'ân, it is seen that the idea of reincarnation is rejected. For, these verses generally emphasize the will and power of Allâh on this issue against those who believe that resurrection will not be possible after death. Accordingly, Allâh who created them out of nothing, can create them for the second time. In addition, other verses in which they show evidence of their own thoughts are mostly related to miraculous events and are not valid for all humanity. On the other hand, for those who deny the resurrection after death or those who believe, but doubt this situation is explained in a practical way. In this case, the verses that the supporters of the belief in reincarnation bring as evidence from the Qur'ân for their thoughts are generally understood in these ways and are evaluated in the context of belief in the hereafter. Therefore, to claim that the belief of reincarnation exists in Islam based on these verses is incompatible with the content of the Qur'ân.

Keywords: Reincarnation, resurrection, return, change, hereafter.